

Sorø Kirke og Kloster i Praksis. Et liturgisk blik på søndre sideskibs vestre portal

Af Martin Wangsgaard Jürgensen

1. Indledning

I Sorø Klosterkirkes søndre sideskib var der to portaler, som forbandt klosterets korsgang med kirken. Den østlige var munkenes, mens den vestlige, der er genstand for nærmere diskussion i det følgende, med al sandsynlighed var lægbrødrenes dør. Begge portaler har dermed været vigtige passager, som blev anvendt dagligt i klostrets aktiviteter og spillede en væsentlig rolle i kirkeårets ceremonier (fig. 1). Hvorvidt der altid har været en dør til henholdsvis munke og lægbrødre i cistercienserklostre, skal ikke berøres nærmere her. Hvorvidt sådanne døre har ført direkte ud i korsgangen eller, navnlig for lægbrødrenes vedkommende, ført ud i et område adskilt fra den del af klosteret, som munkene færdedes i, skal heller ikke drøftes nærmere.

Emnet for det følgende er et lille hul i den ene af kapitælerne i lægbrødrenes portal. Et hul, som man for så vidt ikke kan sige meget konkret om. Imidlertid kan hullets tilstedeværelse give anledning til nogle overvejelser omkring portalernes rolle i klosterkirken og døråbningernes samspil med liturgien. Det følgende er således lige så meget et tolkningsforsøg og oplæg til videre diskussion, som det er et forsøg på at vise, hvordan studier af kirkerummets arkitektur og funktioner nødvendigvis må gå hånd i hånd med studier af liturgi for at opnå egentlige resultater vedrørende spørgsmål om betydning og brug.

Man kan dermed også hævde, at indeværende studie i nogen grad er blevet inspireret af en mikrohistorisk tankegang.¹ Ikke at forstå som en egentlig øvelse ud i kildenære studier af Sorø Kloster og dets beboere i middelalderen, men ud fra det perspektiv

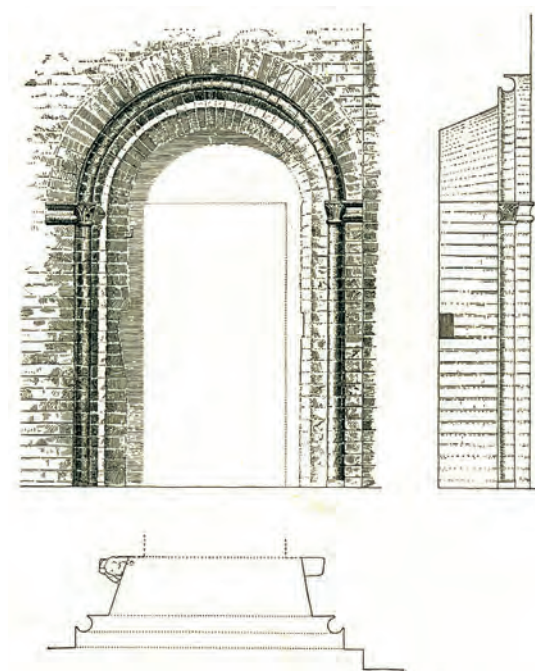

Fig. 1. Opmåling af den vestre portal i søndre sideskib, set inde fra kirken. Efter Christensen 1943.

at overvejelserne omkring lægbrødrenes portal, som specifikt sted i kirken, åbner for en langt bredere diskussion og omtale af forhold i både Sorø Kloster og cistercienserklostre generelt. Det lille hul i kapitælen bliver således en vej ind i sider af klosterets virkelighed, der ellers kan være vanskelige at konkretisere og påvise materielt.

Fig. 2. Den blændede vestre portal, lægbrødrenes dør, i søndre sideskib.
Foto: MWJ 2011.

2. Lægbrødrenes dør

Lægbrødrenes portal i Sorø er, modsat munkenes, beregnet til en enkelt dørfløj (fig. 2). Det er en slank åbning med rundbuet spejl og modelerede søjleskafter, der strækker sig som vulster omkring hele portalen samt to fine, glaserede teglkapitæler. Portalen er vanskelig at datere nærmere. Åbningen er ikke den første dør på stedet – en forgænger ses tilmuret længere mod vest i kirken. Det vurderes generelt, at døren, som vi skal se nærmere på her, må være kommet til først i 1200-tallet.²

Lægbrødrenes portal har givet adgang til korsgangen og været den nærmeste indgang til kirken, når man kom fra lægbrødrenes fløj i klostret. Det må endvidere nævnes, at munkenes og lægbrødrenes portaler henholdsvis er placeret nærmest det afsnit af kirken, som de skulle opholde sig i under messen – altså munkekoret og lægbrødrenes kor. At der også har været andre adgangsveje til og fra klosterkirken, er i denne sammenhæng af mindre betydning.

Den østre kapitæl i lægbrødrenes portal er, som sagt, gennemstukket af et hul på omtrent 2,5 cm i diameter (fig. 3-4). Der kan ikke være nogen tvivl om, at hullet er blevet udført, inden kapitælen blev brændt. Stokken, der lavede hullet, har trukket striber i den fugtige ler, og glasering er løbet ned i hullet. Det store spørgsmål er nu, om hullet repræsenterer et uheld, noget vilkårligt og dybest set uønsket – altså en fejl, som man ikke har rettet – eller om hullet har haft en konkret funktion. Det spørgsmål er udgangspunktet for følgende tolkning, hvor en mulig funktion til hullet foreslås.

I *Danmarks Kirker* omtales hullet ikke, men der peges på det stilistiske slægtskab mellem portalens kapitæler og de små søjler i vestgalleriet i Fjenneslev Kirke (fig. 5).³ Charles Christensen, der i 1943 publicerede

Fig. 3. Den østre kapitæl i lægbrødrenes portal. Det runde hul løber gennem hele kapitælen. Foto: MWJ 2011.

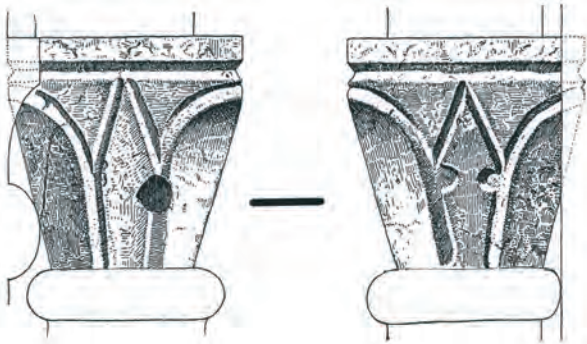

Fig. 4. Opmåling af den østre kapitæl i lægbrødrenes portal. Efter Christensen 1943.

sit nærstudium af Sorø Klosterkirke, anfører omhyggeligt hullet på sine opmålinger af portalen, men han fremlægger heller ikke nogen egentlig forklaring, og det måske også med rette, da det kan være svært at nå frem til håndfaste konklusioner.⁴

Fig. 5. Små søjlerne i vestgalleriet i Fjenneslev Kirke. Foto: MWJ 2010.

3. Kapitæl og hul

Det første spørgsmål, der melder sig vedrørende kapitælets hul, er naturligvis, om det drejer sig om en fejl, man har valgt at ignorere. Dette kan ikke udelukkes, men det forekommer mindre sandsynligt, at man i et byggeri som Sorø Klosterkirke skulle vælge at ignorere en så åbenlys fejl. En fejl på et sted, hvor der ikke kan være nogen tvivl om, at den vil blive bemærket og endda i et materiale, der formentlig relativt let kunne gøres om. Her skal der derfor over de næste sider ses bort fra den mulighed, at det kunne være en fejl, hvilket betyder, at hullet behandles som noget, der har været ønsket, og som dermed også har haft en funktion.

Først kan man overveje, om hullet har en rent konstruktiv betydning – om det eksempelvis har spillet en rolle for selve portalen eller til kapitælets fastgørelse. Dette må umiddelbart besvares med et nej. Alene det faktum, at hullet ikke genfindes på den modsatte side af portalen, taler imod dette. Dertil kommer naturligvis også det faktum, at vi ikke kender andre kapitæler

med huller. En forklaring med rod i portalens opførelse må derfor udelukkes. I stedet kan andre funktionsmuligheder overvejes.

En oplagt funktion er, at hullet har været tiltænkt som holder. Det vil sige, at man har kunnet anbringe et eller andet i åbningen. Hvad eller hvordan er svært at indkredse, da det ikke nødvendigvis behøver være en bestemt ting eller funktion, men meget vel kan dreje sig om en hel række mulige situationer, hvor noget har været anbragt eller hængt op i portalen.

4. *En mulig tolkning*

For at kvalificere tolkningsforsøget nærmere må portalens brug overvejes. Hvornår ville det i et 1200-tals cistercienserkloster være relevant at anbringe noget i lægbrødrenes indgang til kirken? Netop fordi det er et kloster, vi her har i søgelyset, hvor styringen af arkitekturens funktioner og former i hvert fald i udgangspunktet må forventes at være stærk – måske endda stærkere end i eksempelvis en almindelig sognekirke, er det muligt at komme dørens ceremonielle brug ganske nær. Dermed er det også sagt, at det må være oplagt at afsøge portalens liturgiske rolle for på den måde at indkredse hullets funktionshorisont. Set med liturgiske øjne vil det være det mest nærliggende, at man har fastgjort en holder til et lys eller en lampe i portalen. Det er på den antagelse eller tolkning, de næste sider bygger.

Lyspigge og lysarme indfældet i murværket er bestemt ikke noget usædvanligt, i hvert fald at dømme ud fra billedkunsten, hvor vi i den senmiddelalderlige billedverden hyppigt møder dem.⁵ For blot at tage to mere eller mindre vilkårlige eksempler kan man pege på fremstillingen af abbed Christiaan de Hondt bedende i sit kammer, malet omkring 1500 af en ukendt flamsk mester, eller Albrecht Dürers fremstilling fra den såkaldte Lille Passionsserie af Jesus,

der driver kræmmerne ud af templet (fig. 6).⁶ Begge steder ser vi, hvordan lyseholdere rent praktisk kunne være indsat i murværket.

Det vil sige, at selve ideen om noget lignende i Sorø i udgangspunktet ikke er utænkeligt. Man kan indvende, at sådanne lyspigge og lysarme har siddet andre steder, og derfor er af en anden karakter, end det vi ser i klosterkirken. Lyspigge og lysarme i murværk er som oftest muret eller hamret ind i fugen mellem to byggemner – ikke indfældet i huller som kapitælsens. Her kan det imidlertid indskydes, at der netop kan være en pointe i, at det har været relativt let at anbringe og fjerne lyseholderen fra portalen, så den kun sad i dø-

Fig. 6. Jesus driver kræmmerne ud af templet. Træsnit, Albrecht Dürer, Den lille Passionsserie 1509-11.

ren, når den skulle bruges. Det ville i hvert fald, rent liturgisk, give god mening. Dertil kommer, at vi eksempelvis i ruinen af det engelske cistercienserkloster Fountains Abbey, grundlagt 1132, finder en vejrbidt portal med det, man kunne kalde et monteringshul i kapitælerens vederlag (fig. 7).⁷ Vederlaget sidder i portalen ind til refektoriet og er anbragt på klostergårdssiden – den modsatte side af det, vi ser i Sorø. Hullet kan tolkes som lampe- eller lyseholder.⁸ Det vil sige, at lampen eller lyset har tjent til at oplyse eller markere portalen på de tidspunkter af året, hvor der ellers kunne være ganske dunkelt i korsgangen.

Netop dette er af interesse i sammenhæng med Sorø-portalen, for hvis vi godtager, at hullet har været tiltænkt anbringelse af en lyseholder, er det relevant at spørge, hvornår man eventuelt havde brug for eller ønskede at markere døren og visuelt understrege dens betydning.

Før vi vender os mod liturgien, skal det her indskydes, at ældre cisterciensisk forskning har gjort et stort arbejde for at vise de tidlige liturgiske reformer i Cîteaux, og dermed den cisterciensiske *ritus* mere generelt, som noget unikt.⁹ Det vil sige, at man har forsøgt at nedtone den cisterciensiske afhængighed af den benediktinske tradition, som den havde udviklet sig fra 800-tallet og frem.¹⁰ Man har især forsøgt at påvise, hvor cisterciensisk praksis adskilte sig fra og udnyttede enklere liturgiske former end den ceremonielle praksis, der kendes fra Cluny; alt sammen skrevet ud af en historiografisk tradition, der gerne ser ordenens særtræk fremhævet og profileret. Dertil kommer, at det ofte er fremstillet sådan, at det især var i senmiddelalderen, at den cisterciensiske liturgi for alvor begyndte at indlemme processioner og udbygge ceremonierne rumligt. Underforstået, at senmiddelalderen, rent ceremonielt, ikke var en del

Fig. 7. Vederlag med monteringshul i portalen fra korsgangen ind til refektoriet i Fountains Abbey, Yorkshire. Foto: MWJ 2010.

af ordenens guldalder, men en forfaldsperiode, der først for alvor blev vendt med trappisternes reformer i 1600-tallet.¹¹ Imidlertid må man holde sig for øje, at det vil være forkert at tro, at det, der kunne kaldes cisterciensernes ceremonielle mådehold, betød, at de store festdages liturgi ikke opererede med komplekse handlingsmønstre, der udnyttede såvel klostrets arkitektur som liturgiske redskaber. Og det er præcis dette, det følgende skal vise.

5. *Cisterciensisk ritus*

Lys på kirkens altre var et væsentligt element i alterbordets udsmykning, men man kan pege på en lang række steder i kirkeåret, hvor lys blev anvendt mere eksplicit.¹² Lys var en væsentligt symbolsk komponent i kirkeårets ceremonier både i klostre og i ordinære eller sekulære kirkesammenhænge. Sådan havde det været siden oldkirken, og cistercienserne overtog derfor en gammel praksis for anvendelse af lys i ordrens ritus. Et konkret eksempel for brugen af lys hos cistercienserne kunne være påsken, hvor den nye ild antændes i kirken.¹³ Et andet, mindst lige så udtalt, sted er Kyndelmisse, Maria renselsesfest 2. februar, der nærmest kan karakteriseres som en lysfest.¹⁴ Ved Kyndelmisse blev der i procession båret lys gennem klosteret – typisk klosterkirken og korsgangen – hvor man bl.a. sang antifonen »Som et lys til oplysning af jøderne og til ære for det folk, Israel«. ¹⁵ Ser vi på Sorø Kloster, ville anbringelsen af lys i lægbrødernes portal under eksempelvis Kyndelmisse være i tråd med den tradition for festliggørelse af kirken på netop den dag, som vi også kender det fra sognekirker.¹⁶ Men Maria renselsesfest kan næppe ses som den direkte ansporing til hullet i portalens kapitæl. Det synes mere nærliggende at se på julefesten, fordi lægbrødrene og lægbrødrenes dør spillede en mere åbenlys rolle her.

Julenattens ceremonier er et af de tidspunkter i kirkeåret, som ville kunne anspore til udvikling eller eksperimenter i forhold til kirken indretning. I hvert fald kan julenatten være med til at vise, hvorfor det kunne være interessant at få indsat en lyskilde i en portal.

Hvis vi går til den såkaldte *Liber usus*, det vil sige den generelle beskrivelse af cistercienserordenens ceremonier og vedtagelser, der dannede grundlag for alle klostrenes virke, kan et forløb rekonstrueres,

hvor munkene og lægbrødrene juleaften samledes i klostergården og vågede frem til midnat (fig. 8).¹⁷ I klostergården har munke og lægbrødre sandsynligvis opholdt sig adskilt i to grupper – munkene mod øst og lægbrødrene i vest. Her afventede de midnatsmessen, hvor Jesu fødsel formelt blev fejret.

Men hvordan bidrager en eventuel oplysning af portalen i denne sammenhæng? Først og fremmest må det konstateres, at julenattens liturgi var blandt de absolut vigtigste i kirkeåret og derfor også et af de steder, hvortil der var knyttet ganske mange overvejelser i forhold til liturgiens repræsentationskraft og udlægningen af julenattens handlinger. For at forstå lysets betydning må vi derfor vende os mod den måde, som cistercienserne selv forstod deres ceremonielle praksis under julenatten. Derved kan der opnås et tydeligt billede af den måde, hvorpå arkitektur og lys kunne spille sammen.

Til julenatten er der knyttet tre messer. Frem til den første af disse, Midnatsmessen eller Englemessen, ville munke og lægbrødre sidde i klostergården i bøn. *Liber usus* fortæller, at der på forhånd kunne være blevet tændt bål af kældermesteren, så de, der havde brug for det, kunne varme sig.¹⁸ Tanken er, at hele klosteret afventede den begivenhed, der skulle fejres ved midnat, nemlig Herrens fødsel. Denne tilstand af venten bliver blandt andet understreget ved, at lægbrødrene ikke havde arbejdet hele dagen, men tilbragte den i andagt, præcis som munkene.¹⁹ Principielt skete denne venten i mørke – det vil sige i en uoplyst klostergård under åben himmel. Den bibelske virkelighed, som derved aktualiseredes på julenatten, er åbenlys, idet munke og lægbrødre træder i hyrderne fra Lukasevangeliets sted og klostergården bliver til marken (Luk. 2: 8-12). Ved dette bliver den dobbelte mening i den specifikke cisterciensiske kon-

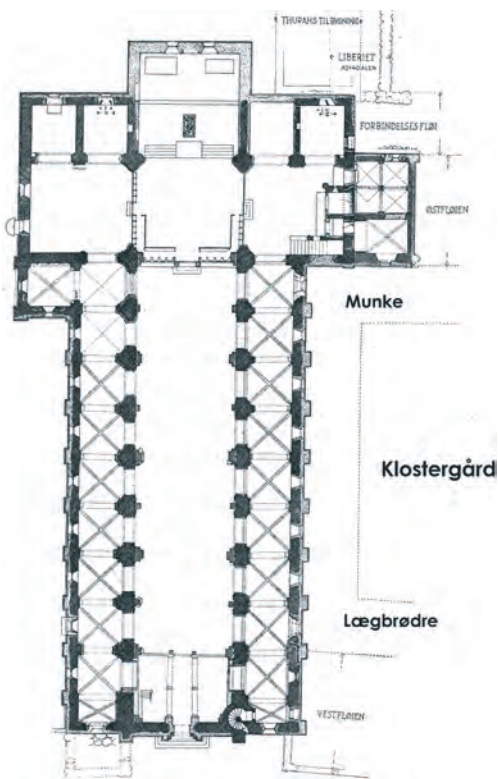

Fig. 8. Skematisk fremstilling af munke og lægbrødres placering i klostergården under første del af julenattens liturgi.

tekst også klar, idet det synes oplagt at se forholdet mellem hyrder og hjord afspejlet i forholdet mellem de ventende munke og lægbrødrene. Den vintermørke og, årstiden taget i betragtning, sikkert kolde klostergård kommer dermed til at indgå som et aktivt element i liturgien, der viser paralleliteten mellem kirkeår og bibelfortælling.

Mens brødrene vågede i klostergården, blev den lukkede kirke forberedt. Det betød, at alle ornamenter blev fjernet fra altrene af den celebrerende præst

og dennes medhjælpere. Det eneste, der fik lov at stå fremme, var de store lys, som skulle anbringes på højalteret og lægbrødrenes alter. Dernæst forberedte celebranterne sig på messen. Kort før midnat udløstes det ceremonielle vendepunkt endelig for munke og lægbrødre i klostergården. Sakristanen ringede med messeklodden, dørene ind til kirken blev slået op og brødrene skulle i processionen træde ind i deres respektive afdelinger af kirkerummet for der at fejre Midnatsmessen.²⁰

For at tydeliggøre betydningen af juleliturgiens struktur kan Bernard af Clairvaux advents- og juleprædikener her være behjælpelig.²¹ I prædikenen og selve liturgien er det således helt afgørende, at Kristus lignes med lys. Det vil sige, at Bernard i sin første adventsprædiken beskriver, hvordan Kristus er steget ned fra himmelhøjderne som klædt i en lanterne, men at han har dæmpet sit klare lys for at skåne menneskenes svage øjne: præcis som også englen stråler, da den toner frem for hyrderne på marken.²² Lys og mørke kontrasteres, og netop sansningen af lyset i mørket bliver en måde at forstå den mirakuløse begivenhed.

Bernards prædiken er fyldt med henvisninger til det at se og sanse lys. Når vi ser det i forhold til anvendelsen af lyset i cisterciensernes juleceremoni, bliver lyset et fortællende led, der tjener et symbolsk og didaktisk formål. Lyset tydeliggør ceremoniens budskab for sanserne. Lyset bliver en måde at internalisere de liturgiske begivenheder og aktualisere dem gennem erkendelse. I sin tredje adventsprædiken sætter Bernard ord på menneskets eksistens ved at beskrive det som en venten i mørke, og det er først, når Kristi lys gennembryder dette mørke, at de, der ønsker det, kan få del i det guddommelige.²³ Præcis dette er relevant for forståelsen af juleliturgiens retorik, som det

bliver fremlagt i Bernards første prædiken til julenat. Her fremstilles teksten nemlig i futurum og fortæller om det, der skal ske – altså ikke det, der skete – men det der *skal* ske ved midnat. Munke og lægbrødre kan dermed se dem selv som aktivt tilstedeværende i frelshistorien, afventende den bibelske begivenhed.²⁴

Det er på den led også klart, at netop det øjeblik, hvor munke og lægbrødres venten i klostergården blev afbrudt og dørene til kirken slået op, må opfattes som et vigtigt element i juleceremonien. Det er på det tidspunkt, at mørket blev gennembrudt af lys og det sted, hvor munkene og lægbrødre skulle forstå, at Jesusbarnet var i blandt dem. Munkenes og lægbrødrenes portaler blev de steder, hvorfra lyset faldt ud i klostergården, og det var gennem disse portaler, at brødrene i procession blev ledt ind i kirken og hen mod altrenes lys. Kontrastvirkningen mellem lys og mørke såvel som ude og inde bliver dermed udtalt, og det er ganske tydeligt, at der ligger en fuld bevidsthed om disse overganges sanselige kvaliteter i cisterciensisk tænkning, som det eksempelvis også bliver udtrykt i Bernards juleprædikener.

6. Portalen igen

Hvis vi ser hullet i kapitælen som monteringshul for en lyseholder, kan det at sætte et lys i portalen forstås som en forstærkning af den allerede eksisterende symbolik i liturgien. Det vil sige, ved at anbringe lys i døren har kontrasten mellem inde og ude kunnet højnes, og ceremoniens virkelighed skærpes.

Portalene i Sorø åbner ind i kirken, det ses blandt andet af den bevarede krog i østre vange. Døren har dermed ikke karamboleret med en eventuel lysanordning i døråbningen, men samtidig betyder dette også, at der er tale om et indirekte lys, idet selve dørfløjen har blokeret for den direkte udstråling af lyset. Netop

dette kan synes vigtigt, idet området umiddelbart foran døren inde i kirken er blevet oplyst, mens mængden af lys i korsgangen foran døren har været begrænset. Endvidere kan denne anordning muligvis også have den praktiske betydning, at dørfløjen har været med til at skærme selve lysanordningen for træk.

På baggrund af den tolkning af hullet i portalens kapitæl må man rimeligvis spørge, hvorfor et lignende hul ikke genfindes på munkenes portal længere mod øst i skibet? Det er der ikke umiddelbart nogen forklaring på. Man kan pege på, at munkenes dør, som nævnt, er dobbeltfløjet og derfor rummer en anden opbygning. Der kan også være en vigtig pointe i at udstille forskellen mellem munke og lægbrødre. Hvis lægbrødrenes havde en enkeltfløjet dør med en lysarm i østre portal, kunne man meget vel forestille sig en af de mange lysestager og lyseholdere, som vi kender fra de skriftlige kilder til klostrene, anbragt i nærheden af munkenes portal.²⁵ Man kan også overveje, om forskellen kan læses som udtryk for de sondringer i udsmykning og kunstnerisk udstyr af kirken, som er veldokumenteret i de cisterciensiske kirker. Det vil sige et greb, der understreger, at de lærde munke ikke har brug for den slags virkemidler for at forstå ritualets mening, præcis som det understreges omkring brugen af grotesker i Bernards ofte citerede *Apologia*, eller de dobbelte krucifikser, som Ebbe Nyborg har behandlet.²⁶

7. Konklusion

Sammenstillingen af liturgi og portaler giver et indtryk af den måde, som dagligliv og ritual var sammensmeltet på i klostret. Munkenes liv og virke såvel som lægbrødrenes liv og virke løb som hjul omkring hinanden, men de direkte berøringsflader var ikke nødvendigvis mange. Under kirkeårets store fester faldt deres virksomhed imidlertid sammen, og præcis ju-

lefesten var i den forbindelse en af de absolut vigtigste. Her gik munkenes og lægbrødre ceremonielle cyklus i ét og bidrog til den fælles forståelse af årets forløb og brødrenes aktive deltagelse i erfaringen af de bibelske begivenheder. Ganske vist fortsat i adskilte systemer, brødrene brugte ikke samme portaler i kirken og stod forskellige steder i kirkerummet, men selve fejringen var fælles for hele klosteret.

For at vende tilbage til det, der her bliver kaldt et monteringshul på lægbrødrenes portal i Sorø, kan man sige, at studiet af hullet bliver en vej ind i selve klostrets verden. Det vil sige, at uanset hvordan vi tror, hullet har været brugt eller ikke brugt, så ved vi, hvordan selve portalen har været anvendt, og i hvilke kontekster den har spillet en særlig rolle. Alene den viden gør det nødvendigt at inddrage portalens omgivelser og se den som mere end blot en adgangsvej for lægbrødrene. Portalen er en meningsbærer, der har medvirket til at forme den måde, som klosteret formidlede og aktualiserede den bibelske fortælling, på samme måde som også alle andre dele af klostret må inddrages i en liturgisk tænkning for at forstå, hvordan samspillet mellem dagliglivet i klostret og bygningerne som sådan interagerede.

Det ellers ganske uanseelige monteringshul i klosterkirken kan dermed også give et blik ind i klostrelivets rytme og mulighed for at se, hvordan liturgi og rum kan virke sammen. Det lille hul bliver en anledning til at åbne for diskussionen af helt centrale steder i klostrets rituelle virkelighed og tegne et billede ikke bare af portalens funktion, men af klostrets idéverden som helhed. At hullet måske har tjent til at holde lys, betyder måske ikke ret meget i det store hele, men set isoleret fungerer det lille hul som en fortætning af dørens symbolværdi og dermed, i sidste ende, også en måde at læse klosterbygningerne i sin helhed.

Noter

1. En god introduktion på dansk til begrebet mikrohistorie kan findes i temanummeret om netop dette emne i *Den Jyske Historiker* 1999. Metoden kan findes udfoldet i skoleeksemplet Ginzburg 2006.
2. *Danmarks Kirker: Sorø Amt* s. 26-27.
3. *Danmarks Kirker: Sorø Amt* s. 26.
4. Christensen 1943 s. 141.
5. Generelle behandlinger af anvendelsen af lys i en religiøs sammenhæng kan findes i Bloch 1961; Finkenstaedt 1968; Liebgott 1973.
6. *Albrecht Dürer* 1971 s. 1598; Hand 2006.
7. Se Coppack 1993 s. 51-52. Om Fountains generelt se Wardrop 1987.
8. I Fountains Abbey sidder monteringshullet ikke i selve kapitælen, men i kapitælets vederlag. Portalen er slidt af vind og vejr, og det kan derfor ikke med sikkerhed afgøres, om hullet er oprindeligt eller – mere sandsynligt – sekundært udført. Venligst oplyst af bygningsarkæolog Stuart Harrison, hvis syn på sammenhængene mellem arkitektur og liturgi kan findes i Harrison 2004.
9. Se eksempelvis Lackner 1971; Waddell 1985.
10. En karakteristik og videre henvisninger findes i Boynton 2006, kap 2-3. Se også Krüger 2005; Paxton 2005.
11. Lekai 1977 s. 179-192: Bell 2005.
12. Se forskellige situationer, hvor lys indgår i andagt og kirkeårets ceremonier behandlet i Jürgensen 2011.
13. *Les Ecclesiastica* 1989 kap. 23: 9.
14. *Les Ecclesiastica* 1989 kap. 47.
15. »Lumen ad revelationem gentium, et gloriam plebis tuae Israel.«
16. Jürgensen 2011 s. 449-451.
17. *Les Ecclesiastica* 1989 kap. 3.
18. *Les Ecclesiastica* 1989 kap. 4:1.
19. En overordnet redegørelse for lægbrødrenes daglige rutiner findes i Lekai 1977 s. 334-347.
20. *Les Ecclesiastica* 1989 kap. 5.
21. En generel indføring i Bernhards juleprædikener kan findes hos Vervaaal 2007.
22. »Propterea benignissimus Salvator et medicus animarum descendit ab altitudine sua, et claritatem suam infirmis oculis temperavit. Induit se laterna quadam, illo utique glorioso et ab omni labe purissimo corpore quod suscepit. Haec est enim illa levissima plane et praeifulgida nubes, supra quam ascensu-

- rum eum propheta praedixerat, ut descenderet in Aegyptum (Isa. XIX, 1).«, *Sancti Bernardi Opera* 1966, In adventu Domini, sermo 1: 8.
23. »Venit siquidem universitatis Creator et Dominus, venit ad homines, venit propter homines, venit homo. Sed dicet aliquis: Quomodo venisse dicitur, qui semper ubique fuit? Erat quidem in mundo, et mundus per ipsum factus est, sed mundus eum non cognovit (Joan. I, 10). Non ergo venit qui aberat, sed apparuit qui latebat. Unde et 0044A humanam, in qua agnosceretur, induit formam, qui nimirum in divina lucem habitat inaccessibilem (I Tim. VI, 16). Nec sane inglorium majestati apparere in propria similitudine sua, quam fecerat ab initio, nec indignum Deo, a quibus in substantia sua non poterat agnoscere, in imagine exhiberi: ut qui fecerat hominem ad imaginem et similitudinem suam, ipse hominibus innosceret factus homo.«, *Sancti Bernardi Opera* 1966, In adventu Domini, sermo 3:1.
24. *Sancti Bernardi Opera* 1966, In vigilia nativitatis Domini, Sermo 1.
25. Se eksempelvis de mange henvisninger til forskellige lisanordninger i *Les Ecclesiastica* 1989.
26. *Bernhard* 1992 s. 66; Nyborg 1990.

Litteratur

- Albrecht Dürer 1471 bis 1528. Das gesamte graphische Werk*, bd. 2, 3. udg., München 1971.
- Bell, David N.: *Understanding Rancé: The Spirituality of the Abbot of La Trappe in Context*, Kalamazoo 2005.
- Bernhard von Clairvaux: Sämtliche Werke*, bd. 2, Gerhard B. Winkler (ed.), Innsbruck 1992.
- Bloch, Peter: Siebenarmige Leuchter in christlichen Kirchen, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 23, 1961, s. 55-190.
- Boynton, Susan: *Shaping a Monastic Identity: Liturgy and History at the Imperial Abbey of Farfa, 1000-1125*, New York 2006.
- Christensen, Charles: Studier over Sorø Kirke og Kloster. De senere aars undersøgelser, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1943, s. 119-158.
- Coppack, Glyn: *Fountains Abbey*, London 1993.
- Danmarks Kirker*: København 1933-.
- Den fysiske Historiker* 89, 1999.
- Finkenstaedt, Helene & Thomas Finkenstaedt: *Stanglitzerheilige und grosse Kerzen. Stäbe, Kerzen und Stangen der Bruderschaften und Zünfte in Bayern*, Weißenhorn 1968.
- Ginzburg, Carlo: *Osten og Ormene – kosmos ifølge en 1500-tals mølle*, Århus 2006.
- Hand, John Oliver: *Prayers and Portraits. Unfolding the Netherlandish Diptych*, Washington 2006.
- Harrison, Stuart: 'I lift up mine eyes: A Re-Evaluation of the Tower in Cistercian Architecture in Britain and Ireland, *Perspectives for an Architecture of Solitude: Essays on Cistercians, Art and Architecture in Honour of Peter Fergusson*, Terryl N. Kinder (ed.), Turnhout 2004, s. 125-136.
- Jürgensen, Martin Wansgaard: *Changing Interiors. Danish Village Churches c. 1450 to 1600*, København 2011.
- Krüger, Kristina: Monastic Costums and Liturgy in the Light of Architectural Evidence: A Case Study on Processions (Eleventh-Twelfth Centuries), *From Dead of Night to End of Day. The Medieval Costums of Cluny*, Susan Boynton & Isabelle Cochelin (ed.), Turnhout 2005, s. 191-220.
- Lackner, B.: The liturgy of early Cîteaux, *Studies in Medieval History Presented to J. O'Sullivan*, Dublin 1971, s. 1-34.
- Lekai, Louis: *The Cistercians: Ideals and Reality*, Ohio 1977.
- Les Ecclesiastica Officia cisterciens du XIIème siècle*, Danièle Choiselet & Placide Vernet (ed.), Reiningue 1989.
- Liebgott, Niels-Knud: *Lys, lamper, stager og kroner fra middelalder og renaissance*, København 1973.
- Nyborg, Ebbe: Det gamle Sorø-krucifiks. Et forsøg på at indkredse cisterciensiske traditioner for udformningen af monumentale krucifikser, *Den monastiska bildvärlden i Norden*, Ann Catherine Bonnier, Mereth Lindgren & Marian Ullén (red.), Stockholm 1990, s. 88-113.
- Paxton, Frederick S.: Death by Customary at Eleventh-Century Cluny, *From Dead of Night to End of Day. The Medieval Costums of Cluny*, Susan Boynton & Isabelle Cochelin (ed.), Turnhout 2005, s. 297-318.
- Sancti Bernardi Opera: Sermones*, I, Jean Leclercq & Henri Rochais (ed.), Rom 1966.
- Verbaal, Wim: The Sermon Collection: Its Creation and Edition, *Bernard of Clairvaux: Sermons for the Advent and the Christmas Season*, John Leinenweber (ed.), Kalamazoo 2007, s. 7-59.
- Waddell, Chrysogonus: The Pre-Cistercian Background of Cîteaux and the Cistercian Liturgy, *Goad and Nail. Studies in Medieval Cistercian History* 10, E. Rozanne Elder (ed.), Kalamazoo 1985, s. 109-132.
- Wardrop, Joan: *Fountains Abbey and its Benefactors*, Kalamazoo 1987.